

---

*Ю.А. Рожкова,
здобувачка Київського університету туризму, економіки і права*

ПЕРВІСНІ ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ ОСОБИСТОСТІ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проблема дослідження витоків і механізму реалізації первісних форм взаємодії особистості і громадянського суспільства належить до фундаментальних філософських питань, котрі за всіх часів цікавили найвидатніші уми людства. Більшість сучасних авторів, ґрунтуючись на основоположних і загально визнаних суспільних концепціях доби Модерну, одностайно вказує на позитивне формування особистості у контексті динаміки функціональних і структурних змін громадянського суспільства. Але інший бік проблеми, а саме – пошук і обґрунтування витоків впливу особистості на формування громадянського суспільства, вони розглядають поверхово, обмежуючись лише дотичним нагадуванням, звичайною вказівкою на її існування. Таку ситуацію у філософії, що методологічно засновується на засадах традиційного принципу “причина–наслідок” і схиляється, насамперед, до дослідження прогресивного наслідку проблеми, її кінцевого результату, лишаючи майже поза розглядом докладне вивчення коренів, безпосередніх причин виникнення власне цієї проблеми, доцільно назвати “ситуацією Модерну”. Нібито громадянське суспільство (на певному етапі його розвитку) вже склалося і в подальших роздумах щодо нього треба відшукувати і обґрунтовувати шляхи розвитку громадянина в цьому суспільстві як у своєрідному природному стані існування [1].

Втім, нехтувати дослідженням природи виникнення первісних форм існування громадянського суспільства на шляху розбудови його новітніх теорій вкрай небезпечно, оскільки в цьому випадку можна дістатися певних помилок. Тому цілком зрозумілим є сенс вкотре звернутися до творів корифеїв суспільної думки – Н.Макіавеллі, Ж.Бодена, Т.Гоббса, Дж.Лока, Ш.Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо та ін. з метою визначення й обґрунтування саме тих причин, які скеровують особистість до розбудови громадянського суспільства. Саме з’ясуванню цього завдання і присвячується стаття.

Власні філософські міркування почнемо з аналізу творчої спадщини ідеолога централізованого державного устрою Н.Макіавеллі, який, будучи сином свого часу, підкреслював, що держава повинна захищати майнові й особисті права громадян, тобто відображати інтереси громадянського суспільства. Але, на його думку, остаточно держава завжди прагне підірвати будь-яку діяльність суспільства, обезсилити його з метою власного піднесення. І хоча у Макіавеллі безпосередньо про громадянське суспільство не йшлося, ми, безперечно, можемо констатувати наявність у його концепції ідеї побіжного поділу суспільної і державної сфер. Гадаємо, що лише у такий спосіб можна тлумачити його судження про співвідношення політики і моралі, згідно з якими політична влада і взагалі політична діяльність є синонімами здичавілості суспільства.

Макіавеллі вважав, що мораль є породженням суспільним, а тому всі морально-етичні критерії – продукт історичний, мінливий. “На початку світу, коли людей було занадто мало, вони жили, розсіявшись по світу, на зразок звірів; при збільшенні їх кількості люди почали поєднуватись і з метою найліпшого захисту вирізняли у своєму середовищі тих, хто був сильнішим і хоробрішим... Звідси... виникло уявлення про розбіжність між справами добрими і пристойними” та “шкодливими й злочинними”. Завдяки цьому поділу “... люди дійшли до потреби

встановлення законів з метою запобігання такого зла і до призначення покарань для порушників, визначили поняття справедливості” [2, 459]. Тобто “природна”, досоціальна людина не є ні доброю, ні злою, оскільки поза суспільством немає критеріїв моралі. Витоком моралі, її головною передпосилкою є загальнолюдський інтерес (суспільне життя), що виробляється на підвалинах свободи волі кожної особистості. Саме свобода волі людини дає змогу індивідуально уявити глибокі моральні принципи, які, власне, і закладають міру людяності.

Але як же співвідносяться мораль і політика? Макіавеллі відзначав, що мораль породжується загальним інтересом, який, своєю чергою, спричиняє виникнення держави і законів. Головна мета держави – захист загального блага. Більше того, якщо суспільний інтерес цього вимагає, то й застосування політичного насильства неминуче постає правомірним і доцільним актом. Здичавілість, про яку тут йдеться, вважається апіорно закладеною в політичних відношеннях, оскільки останні завжди поляризують народні маси на керуючих і підлеглих. Причому власне прикметник “здичавілість” (тобто “uncivil”) “застосовується до поведінки, яка є “протилежною до пристойного, цивілізованого поводження”, “варварською”, “брутальною”, “непристойною”, “невихованою”, “неввічливою” [9, 114]. Тобто цілком природною є поява громадянського суспільства як особливої, аполітичної соціальної сфери, яку сьогодні ми називаємо приватним життям людини (йдеться про працю, задоволення первісних потреб, кохання, Батьківщину, власне хобі, піклування про збільшення власного майна тощо). У цьому розумінні громадянське суспільство існує за будь-якого політичного режиму, але якщо воно є відчуженим від наявного життя, то в державних структурах проквітає здичавілість (корупція, хабарництво і брехня). Втім, ця здичавілість є цілком раціональною, а держава з її структурами виступає головним джерелом об’єднання суспільства, здійснюючи консолідацію за допомогою налагодженого механізму “зовнішньої” регуляції суспільних зв’язків.

Названа раціональна традиція виникнення і розвитку громадянського суспільства як субстрату, який контролює державну владу, еволюціонує у вченнях Ж.Бодена, Т.Гоббса, Г.Гегеля, Ф.Ніцше та інших визнаних дослідників. Це засвідчує факт заперечення ними, вслід за Н.Макіавеллі, ідеї Аристотеля про те, що головною метою державотворення є досягнення щастя людей. Мислителі чітко визначають межі призначення держави: забезпечення внутрішнього миру, справедливості і соціальної гармонії, захист від зовнішніх ворогів. Причому в концепціях Ж.Бодена і Т.Гоббса держава набуває необмеженого суверенітету (що й спричиняє об’єктивну “здичавілість” політичних відносин), у Гегеля – висловлює раціональну бюрократичну волю, у Ф.Ніцше – набуває вигляду прагнення до тоталітарної влади, яка “цементує”, поєднує індивідів. Тобто виникнення держави – це негативний, хоча й цілком прозорий, об’єктивний процес. А поява властивостей суспільного “здичавіння” є незворотним фактором, який виникає під час державотворення і пов’язаний з нерівномірним розподілом багатств, боротьби партій і релігійної нетерпимості. Саме за таких обставин особа відчуває особливий вияв загальнолюдського інтересу, який умовно можна назвати загальногромадянським. Йдеться про усвідомлення людьми необхідності розбудови недержавних колективних утворень з метою здійснення на їх підґрунті зовнішнього контролю за державною владою. На думку дослідників, лише у такий спосіб можна позбавитися суспільного здичавіння. До того ж держава неспроможна самотійно, без громадянського нагляду, усунути всі прояви цього здичавіння.

Водночас, деякі з названих мислителів проблему співвідношення держави і громадянського суспільства конкретизують і надають їй більш радикального вигляду, підкреслюючи примат держави. Причому контролюючий вплив

громадянського суспільства на державну владу вони не заперечують, хоча й відносять на другий план. Наприклад, Т.Гоббс вважає, що держава – це не просто форма, за допомогою якої владний клас привносить у суспільство моральність і гуманізм. Навпаки, державі притаманне моральне і гуманістичне начало, без якого громадянське суспільство не може існувати. Саме тому у праці “Левіафан” філософ складає гімн державі і вводить громадянське суспільство як об’єкт підпорядкування державній владі. На його думку, люди є рівними від природи; саме з цієї рівності і виникає рівність надій на досягнення цілей. А тому “якщо дві людини бажають однієї і тієї самої речі, якій, проте, вони не можуть володіти удвох, вони стають ворогами” [6, 284].

Відтак, поза державою панують негативні вияви пристрастей, бідноти, дикунства і війн, і лише держава встановлює владу розуму, миру, безпеки і злагоди, забезпечує цивілізаційну впорядкованість у громадянському суспільстві на підставах права. “Доки люди живуть без загальної влади, що тримає всіх у стані страху, – пише Гоббс, – вони знаходяться в тому стані, який називається війною, і саме у стані війни всіх проти всіх”. І продовжує: “держава є єдина особа, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою величезна безліч людей, з тим, щоб ця особа могла використовувати силу і засоби всіх їх так, як визнає необхідним для їх миру і загального захисту. Той, хто є носієм цієї особи, називається сувереном, і про нього кажуть, що він володіє верховною владою, а всякий інший є підданим” [6, 381–382].

Таким чином, можемо стверджувати, що в природному стані людиною керує природний закон – закон рівності, добра, злагоди, прагнення до миру. Саме завдяки цьому закону люди формують перші колективності, які засновуються на кровно-родинних зв’язках. Але ознаки державної влади виявляються й у родині: “сім’я, що не є частиною якої-небудь держави, представляє сама собою відносно прав верховної влади маленьку монархію незалежно від того, чи складається ця сім’я з людини та її дітей, або з людини та її слуг, або з людини та її дітей і слуг разом. У всіх цих випадках сувереном є батько, або пан” [6, 322]. Проте, родини не можуть існувати відособлено, їм доводиться оберігати власність, прагнути до поліпшення життєвого стану тощо. Тим самим вони досягають найвищого стану існування, який Т.Гоббс називає станом “війни проти всіх”. Усунути цю війну стихійно лише за допомогою постулатів миру і рівності неможливо. А тому виникає об’єктивна потреба застосувати іншу силу – силу суверену. Тільки він здатний побудувати перепони на шляху суспільного дикунства з його проявами жорсткості, насилля, жадоби до влади.

Т.Гоббс вважав, що виникнення державної влади є похідним від дії природного закону. Держава стає можливою завдяки раціональному встановленню суспільного договору між більшістю людей, яким зумовлюється обмеження їх первісної свободи. “Ми кажемо, – пише мислитель, – що держава встановлена, коли безліч людей домовляється і укладає угоду про те, що з метою впровадження миру серед них і захисту від інших кожен з них визнаватиме як свої власні всі дії і думки тієї людини або зборів людей, яким більшість дає право представляти всіх” [6, 407]. Саме завдяки цілком осмисленому делегуванню частини власних свобод людина постає особистістю, що “... є те саме, що дійова особа як на сцені, так і в життєвому побуті, а втілювати – означає діяти або представляти себе або іншого” [Там само].

Висунувши примат державної влади і розглядаючи її природу у вигляді вимушеної, але цілком природної необхідності, Гоббс далі коментує складові громадянського суспільства, які, нажаль, не вирізняє із структури держави. “Виклавши свій погляд на виникнення, форми і владу держав, я маю намір в найближчому говорити про їх частини... Під групою людей я маю на увазі відоме

число людей, об'єднаних загальним інтересом або загальною справою. Одні з цих груп людей називаються впорядкованими, інші – невпорядкованими. Впорядкованими називаються ті, в яких одна людина або збори людей виступають як представники всієї групи. Всі інші групи називаються невпорядкованими” [6, 525]. Втім, ці колективні утворення повинні безперечно підкорятися державі, що впливає з єдності громадянського суспільства і держави, але “... не довше, поки суверен в змозі захищати їх. Бо дане людям природою право захищати себе, коли ніхто інший не в змозі їх захистити, не може бути відчужене жодним договором” [6, 526]. Тобто цілком прозорим постає усвідомлення можливості зворотного впливу громадянських утворень на державну владу, хоча цей вплив Гоббс виправдовує тільки у граничних випадках – коли виникає загроза життю людини та її родині.

Відзначимо ще раз: проблема співвідношення громадянського суспільства і держави у творчості Н.Макіавеллі, Ж.Бодена і Т.Гоббса містить принципове виправдання державного апарату і потенційно передбачає його поліпшення. Будь-які прояви жорстокості і насильства з боку державної влади філософи пояснюють людським фактором, а саме – ірраціональними порушеннями, спричиненими недосконалістю психологічної, професійної та ділової активності носія держави – бюрократії. Аналіз держави і бюрократичних структур тут здійснюється з позицій позбавлення суспільства від негативних явищ і підпорядкування його суворому державному регулюванню.

На думку Ж.Бодена, боротися із “здичавінням” суспільства надзвичайно складно. У творі “Метод легкого вивчення історії” він пише: “оскільки людська історія переважно виникає з людської волі, яка вельми суперечлива і часто-густо не знаходить виходу, то постійно виникають нові закони, формуються нові вдачі, нові інститути, нові релігійні обряди. Взагалі людині у власних діяннях властиво впадати у дедалі нові помилки, якщо вона не керується природою, тобто природним порядком” [3, 74]. Інакше кажучи, державний устрій постійно змінюється, модифікується завдяки людській свободі й самості, а тому він не застрахований від виникнення негативних інтенцій.

Такий підхід до аналізу активної ролі особистості в державотворенні і формуванні громадянського суспільства можна вважати абстрактно-антропологічним, оскільки причиною соціального відчуження вважається не власне держава, а відхилення поведінки суверена (чиновника) від державного ідеалу. Але можна відверто казати: погляди прихильників позиції етатизму (Н.Макіавеллі, Ж.Бодена, Т.Гоббса, Г.Гегеля та ін.), вважаючи державу та її структури головним витокон консолідації суспільства, збігаються на активному впливі особистості на перебудову державної влади і громадянського суспільства, хоча ця активність приймає відтінки негативності, що спотворені дією “людського фактору”.

Втім, існує й інша точка зору, яка розглядає первісні форми взаємодії особистості і громадянського суспільства з протилежної позиції. Так, Дж.Лок, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, а пізніше – І.Кант, І.Г. Фіхте, Д.С. Мілль, В.Паретто та ін. зазначили риси обмеження діяльності державної влади, її посадових осіб і взагалі всіх громадян певними екзистенційними нормами, що є обов'язковими для виконання. Ці мислителі вважають, що консолідуючим елементом соціального цілого визначається саме громадянське суспільство та його механізми природної саморегуляції. Така позиція, що дістала в сучасній філософській і соціологічній думці назву антиетатистської, найвищою цінністю оголошує індивідуальні свободи громадян, без яких вести мову щодо проблеми існування громадянського суспільства взагалі навряд чи доречно.

Так, Дж.Лок, на відміну від Т.Гоббса, проголошує (хоча й експліцитно) примат громадянського суспільства над державою. Він вважає, що громадянське

суспільство є об'єднанням вільних людей; воно формує законодавчу владу і через неї впливає на державу з метою захисту життя, свободи і майна громадян. У цьому суспільстві стосунки між індивідами регулюються нормами моралі і релігії, але не права, про яке люди, котрі перебувають у природному стані, взагалі нічого не знають. Проте, мірою накопичення власності в окремих членів суспільства, ними починає керувати бажання підпорядкувати собі подібних, які, звичайно, чинять опір цьому. Саме у такий спосіб, на думку Лока, виникає ситуація “війни всіх проти всіх”, яка триває доти, доки люди не усвідомлюють ненормальність стану речей, що склався. У процесі пошуку виходу з цієї ситуації вони врешті-решт схиляються до думки про потребу розбудови держави, якій делегуються повноваження силою встановлювати мир, захищати власність і життя населення. Ця згода має назву “суспільного договору”, на якому ґрунтується вся піраміда владних, економічних і правових стосунків у суспільстві. Але оскільки приватна власність є недоторканою, державна влада утворюється лише задля підготовки законного регулювання і збереження цієї власності. Причому в громадянському суспільстві не має існувати жодної людини, для якої існували б виключення з правил (законів) цього суспільства [10, 198–199, 203].

Таким чином, держава, на думку Лока, є штучне, культурне утворення, яке створюється волею і діями людей. “Природна свобода людини полягає в тому, що вона вільна від будь-якої влади на землі, яка піднесена над нею, – пише філософ. – Вона не підкоряється волі або законодавчій владі іншої людини і керується лише законом природи. Свобода людини в суспільстві полягає в тому, що вона не підкоряється жодній іншій законодавчій владі, крім тієї, яка встановлена за згодою в державі, і не перебуває у підпорядкуванні будь-якій волі, і не обмежена будь-яким законом за винятком тих, що будуть встановлені цим законодавчим органом відповідно до наданої йому довіри” [10, 198]. З цього випливає, що генезис держави повторює генезис самої культури, а форми держави відповідають тим або іншим формам культури.

Таке тлумачення культури на перший погляд багато в чому перегукується з розумінням культури, наявним у працях Гоббса, для якого культура є світ, створений руками і розумом людей відповідно до їх потреб, інтересів і бажань. Але не можна нехтувати і суттєвою розбіжністю між цими двома точками зору визнаних мислителів: на відміну від гоббсівського тлумачення культури як результату цілераціональної поведінки громадян, Лок пов'язує виникнення і подальше формування культури з дією екзистенційних норм, що є обов'язковими для виконання і аж ніяк не ґрунтуються на засадах раціональності. Саме ці норми і є першочерговим консолідуючим елементом соціального цілого і постають перед нами у вигляді громадянського суспільства з його механізмами природної саморегуляції. Інакше кажучи, Т.Гоббс, віддаючи данину античному часові, у своїй соціальній концепції прямує від особистості з її здатністю до раціонального визначення істини, добра і справедливості аж до усвідомлення необхідності державотворення і розбудови громадянського суспільства. Навпаки, Д.Лок розглядає людину як безпосередню сукупність суспільних відносин, а отже, як особливу здатність, що вже породжена громадянським суспільством. Звідси, свободу особистості він тлумачить як певну онтологічну характеристику, яка виходить за межі раціонального обґрунтування. Здається, саме цю онтологічну, або екзистенціальну свободу, враховуючи її “природний” характер із жорстким детермінізмом і фаталізмом треба піднести над свободою раціональною, цілеспрямованою.

Ідея неодмінності тлумачення сутності громадянського суспільства як субстрату, визначеного активністю людей, лунає і в творах Ш.Л. Монтеск'є. У трактаті “Про дух законів” перший теоретик концепції правової держави розповідає

про два гаранті запобігання диктатури і свавілля влади: громадянське суспільство і розподіл влад. Верховенство права він обґрунтовує через уявлення свободи як дозволу робити все, що не заперечується законом. Звідси і впливає потреба виникнення громадянського суспільства як четвертого етапу людської історії після природного стану, родини і суспільства героїчного часу. Але оскільки громадянське суспільство, на глибоке переконання Монтеस्क'є, є суспільством ворожнечі людей між собою, воно об'єктивно перетворюється на державу – орган насилля, спрямований на подолання ворожнечі між громадянами.

Як і Т.Гоббс, Ш.Монтеस्क'є стрижневим моментом власного тлумачення громадянського суспільства вбачає верховенство закону, але відрізняє громадянські закони від політичних, вимальовуючи тим самим чіткі межі громадянського суспільства, а отже, виокремлюючи його особливості порівняно з державою. Громадянські закони – це закони природні, ті, що керують людиною у її звичайному, індивідуально-власному, вільному стані. А політичні закони – суть закони громадянського суспільства, але трансформовані у державу і тому політичні, тобто ті, що надають людям цивілізаційну свободу, обмежуючи їх свободу природну. Звідси, громадянське суспільство балансує на межі суперечливої єдності громадянських і політичних законів. Заперечення, недовірливість законів природної власності (тобто громадянських) призводить до тоталітаризму, а криза, відсутність політичних законів спричиняє анархію.

Найбільш радикальна концепція суспільного договору, яка підкреслює активність особистості у формуванні як громадянського суспільства, так і державної влади, розроблена Ж.-Ж. Руссо. Він, як і Монтеस्क'є, відрізняє політичні і громадянські закони (мораль, суспільні звичаї, традиції тощо) і формулює сутність громадянського суспільства як особливого політичного організму, що розгортається завдяки погодженості між свободою і підпорядкуванням. Тому громадянське суспільство має розбудовуватися за допомогою суспільного договору і безпосередньо у вигляді республіки, уряд якої може бути ліквідованим у будь-який час за першою вимогою громадянського суспільства.

У концепції Ж.-Ж. Руссо громадянське суспільство є спільнотою людей, що утворюється через спільну згоду і становить спільну волю. Щодо цього філософ відзначає: “Я передбачаю, що люди досягли тієї межі, коли сили, що перешкоджають їм лишатися в природному стані, перевершують у своїй протидії сили, які кожен індивідуум може пустити в хід, аби лишатися в цьому стані. Тоді цей початковий стан не може існувати надалі, і людський рід без зміни свого способу життя має загинути” [12, 132]. У людей немає іншого засобу самозбереження, як, об'єднавшись, утворити суму сил, здатну подолати протидію, підкорити ці сили одному рушію і змусити їх діяти узгоджено. Суспільна згода зводиться до положення: кожен із нас передає в спільне надбання і ставить під вище керівництво загальної волі свою особистість і всі свої сили, і, як наслідок, кожен член спільноти перетворюється на нероздільну частину цілого. Це Ціле одержує в результаті такого акту свою єдність, своє спільне Я, своє життя і волю [12, 222–223].

Відтак маємо визначити, що первісні форми взаємодії особистості і громадянського суспільства ґрунтувалися на концепціях природного права людини, суспільного договору, народного суверенітету, розподілу влад і мали своїм витоком, рушійною силою свободу волі особистості. Але проблему свободи особистості дослідники інтерпретували у межах двох альтернативних підходів, які доцільно назвати індивідуалістським і суспільно-колективістським.

Першого підходу дотримувалися Н.Макіавеллі, Ж.Боден, Т.Гоббс і Г.Гегель, які вважали, що ізольовані індивіди наділені природними правами і, передусім, правом на необмежену свободу, а тому споконвічно прагнуть до цілераціональної

поведінки. Така цілераціональна поведінка, що ґрунтується на індивідуальному сприйнятті загальнолюдських моральних принципів, спричиняє виникнення державної влади, яка, припиняючи “війну всіх проти всіх”, створює умови для формування і наступного функціонування громадянських колективностей, тобто елементів громадянського суспільства. Саме у такому напрямі розгортається раціональна традиція виникнення громадянського суспільства. В її контексті частогусто споглядаємо щільне перевтілення громадянських і державних інститутів, що свідчить про динамічну суперечливу єдність громадянського суспільства і держави.

Другий підхід, у витоків якого стояли Д.Лок, Ш.Л. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо, був підтриманий великою кількістю інших відомих дослідників і політиків. Він зводиться до того, що з моменту свого виникнення людина є включеною у суспільство, вона – продукт соціалізації. Звідси, кожна особистість несвідомо (або, так би мовити, екзистенціально) несе на собі відбиток культури і суспільних відносин. А тому і держава, і громадянське суспільство є продуктами штучними, культурними, що утворюються поза свідомістю окремих індивідів і є результатом історико-культурної еволюції. У контексті цього підходу втрачається раціональний пафос суспільного договору і він сприймається людиною у вигляді певної екзистенціальної норми, що є обов'язковою для виконання всіма громадянами. Тобто в основі суспільного життя є споконвічно закладена певна норма узгодженої свободи, в якій врахування інтересів окремих індивідів комбінується з їх певним обмеженням.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Рожкова Ю.А.* Елементи, структура і принципи дослідження системи відносин “особистість – громадянське суспільство” // Політологічний вісник. Вип. 32. – К., 2008.
2. *Макиавеллі Н.* Государь // Антологія мирової правової думки: В 5-ти тт. – М., 1999. – Т. 2.
3. *Боден Ж.* Метод легкого познання історії. – М., 2000.
4. *Боден Ж.* Шість книг о государстве // Антологія мирової політичної думки: В 5-ти тт. – М., 1997. – Т. 1.
5. *Бутченко Т.І.* Еволюція договірної концепції походження держави: Дис. ... канд. філос. наук. – Запоріжжя, 2004.
6. *Гоббс Т.* Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної і цивільної. – К., 2000.
7. *Демидов В.А.* Історична еволюція концепції громадянського суспільства: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2000.
8. *Карась А.* Громадянське суспільство: етапи формування й концептуальні особливості інтерпретації // Схід. – 2002. – № 4(47).
9. *Кін Дж.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. – К., 2000.
10. *Локк Дж.* Два трактата о правленні // Історія політичних і правових учень. – Харків, 1999.
11. *Монтеск'є Ш.* О духе законів // Історія політичних і правових учень.
12. *Руссо Ж.-Ж.* Об общественном договоре. Трактаты. – М., 1998.